

دربارهٔ دولت

سیرالاردیه

کلاس‌های کالج ۱۹۹۲-۱۹۸۹

گردآورندگان: پاتریک شامپاین، رمی لنوار، فرانک پوپو، ماری کریستین ریویو

مقدمه: دکتر عباس منوچهری

برگردان: سروش قرانی

انتشارات مولی

فهرست مطالب

نه
نوزده
بیست و چهار

مقدمه دکتر عباس منوچهری
مقدمه مترجم
یادداشت گردآورندگان

کلاس ۱۸ ژانویه ۱۹۹۰ ۳۷-۱

۱۳	دسته‌بندی‌های دولتی	۱	یک مفهوم غیرقابل تصوّر
۱۶	اقدامات دولتی	۳	دولت به مثابه منطقه‌ای بی‌طرف
۲۲	خرید و فروش خانه شخصی و دولت	۵	سنت مارکسیستی
۲۷	کمیسیون بار و مسکن	۹	تقویم و ساختار زمانمندی

کلاس ۲۵ ژانویه ۱۹۹۰ ۷۵-۳۸

۵۶	تبدیل خاص به جهانی	۳۸	نظریه و تجربه
۵۹	اوبسکویوم	۴۰	کمیسیون‌های دولتی و صحنه آرایی
۶۳	سازمانها به مثابه «اعتماد سازمان‌یافته»	۴۵	ساختار اجتماعی مشکلات عمومی
۶۵	پیدایش دولت. دشواری‌های اقدام به کار	۴۷	دولت به مثابه نقطه نظر نقطه نظرها
۶۶	پرانرژی دربارهٔ تعلیم پژوهش جامعه‌شناسی	۴۸	ازدواج رسمی
۶۸	دولت و جامعه‌شناسی	۵۱	نظریه و تأثیرات نظریه
		۵۳	دو معنای واژه «دولت»

کلاس ۱ فوریه ۱۹۹۰ ۱۱۴-۷۶

۹۷	پیدایش گفتمان عمومی	۷۶	بلاغت مقام رسمی
۱۰۲	گفتمان عمومی و صورتبندی	۸۳	امر عمومی و امر رسمی
۱۰۸	عقیده عمومی	۹۱	مفهوم «دیگر» همگانی و سانسور
		۹۵	قانونگذار هنرمند

کلاس ۸ فوریه ۱۹۹۰ ۱۴۵-۱۱۵

۱۲۸	کتاب نظامهای سیاسی امپراطوریهها	۱۱۶	تمرکز سرمایه‌های نمادین
۱۳۷	دو کتاب از پری اندرسون	۱۱۹	خوانش جامعه‌شناختی فرانتس کافکا
۱۴۳	مسئله «سه راه» بر اساس نظر بارینگتون مور	۱۲۲	یک برنامه پژوهشی غیرقابل دفاع
		۱۲۶	تاریخ و جامعه‌شناسی

		کلاس ۱۵ فوریه ۱۹۹۰			
		۱۴۶-۱۷۲			
۱۶۰	امر رسمی و امر خصوصی	۱۴۶	بازی/مسابقه و میدان	۱۶۰	فرآیند تمرکز گونه‌های سرمایه: مقاومت‌ها
۱۶۵	جامعه‌شناسی و تاریخ: ساختارگرایی تکوینی	۱۵۰	نابجایی و توهم امر صوری	۱۶۵	وحدت بازار حقوقی
۱۶۷	تاریخ تکوینی دولت	۱۵۷	دو چهره از دولت	۱۶۷	تشکیل منافع جهانی
		سخنرانی ۱۰ ژانویه ۱۷۳۱۹۹۱			
		۱۷۳-۱۹۵			
۱۸۵	رویکرد تاریخی و رویکرد تکوینی	۱۷۳	خودآشکاری برای تأثیر نهادین‌گر	۱۸۵	سقوط در میدان روشنفکری
۱۸۸	راهبرد تحقیق	۱۷۷	تأثیر «همینه که هست...»	۱۸۸	چهره دوگانه دولت: تسلط و ادغام
۱۹۰	سیاست مسکن	۱۸۰	فضای امکان‌ها	۱۹۰	اصل خاک و اصل خون
۱۹۲	تعاملات و روابط ساختاری	۱۸۱	نمونه رسم‌الخط	۱۹۲	
		کلاس ۱۷ ژانویه ۱۹۹۱			
		۱۹۶-۲۱۸			
۲۰۴	یادآوری روند کلاس	۱۹۶	نمونه‌های پیدایش دولت	۲۰۴	انگاره راهبردهای بازتولید
۲۰۴	دو معنای واژه دولت	۱۹۷	۱: نوربرت الیاس	۲۰۴	انگاره نظام راهبردهای بازتولید
۲۱۳	تقسیم منظم کار تاریخی	۲۰۰	۲: چارلز تیلی	۲۱۳	دولت دودمانی در پرتو راهبردهای بازتولید
		کلاس ۲۴ ژانویه ۱۹۹۱			
		۲۱۹-۲۴۳			
۲۳۷	خلأقیت تحت فشار محدودیت ساختاری	۲۱۹	خاصگی نمونه انگلیس	۲۳۷	مدل "خانه" در مقابل غایت‌باوری تاریخی
	نمونه‌های پیدایش دولت	۲۲۷		۲۴۳	مسائل مربوط به تحقیق تاریخی در باب دولت
		کلاس ۳۱ ژانویه ۱۹۹۱			
		۲۴۴-۲۹۰			
۲۵۶	پاسخ به پرسش‌ها	۲۴۴	بوروکراسی و ادغام فرهنگی	۲۵۶	چکیده‌ای از منطق دوره
۲۶۰	کهنه‌گرایی‌های فرهنگی و تغییرات اقتصادی	۲۴۵	یکپارچه‌سازی ملی و سلطه فرهنگی	۲۶۰	بازتولید خانوادگی و بازتولید دولتی
	فرهنگ و وحدت ملی: مورد ژاپن	۲۵۱		۲۶۰	گریزی به تاریخچه تفکر سیاسی
		کلاس ۷ فوریه ۱۹۹۱			
		۲۶۷-۲۹۰			
۲۷۹	بنیان‌های نظری یک تحلیل	۲۶۷	تأثیر انسجام نظام‌های نمادین دولت	۲۷۹	رفتاری‌های ارتباط در علم اجتماعی
۲۸۳	قدرت نمادین: روابط زور و روابط معنا	۲۶۹	یک ساختار دولتی: به کارگیری زمان تحصیلی	۲۸۳	نمونه فساد نهادینه شده در چین
۲۸۶	دولت به مثابه مولد اصول دسته‌بندی	۲۷۲	تولیدکنندگان دوکسا	۲۸۶	
	تأثیر باور و ساختارهای شناختی	۲۷۵		۲۸۶	
		کلاس ۱۴ فوریه ۱۹۹۱			
		۲۹۱-۳۱۲			
۳۰۴	جامعه‌شناسی، علمی مبهم	۲۹۱	دوکسا، درست‌آیینی (ارتودکسی)، کژآیینی	۳۰۴	ساخت جمهوری و ساخت ملت
۳۰۶	کاربلدها و کارنابلدها	۲۹۴	ظهور دولت مدرن در اروپا	۳۰۶	شکل‌گیری عمومی
	دولت نظم اجتماعی را سامان می‌دهد	۳۰۱		۳۰۶	
		کلاس ۲۱ فوریه ۱۹۹۱			
		۳۱۳-۳۳۹			
۳۲۵	منطق پیدایش و تجلی دولت	۳۱۳	دولت: قدرتی ورای قدرتها	۳۲۵	تقابل عمومی/خصوصی
۳۲۷	فرآیند تمرکز سرمایه	۳۱۸	متمرکزسازی و سلب مالکیت	۳۲۷	استحاله خصوصی به عمومی
۳۳۲	دولت دودمانی	۳۲۲	تشکیل سرمایه اقتصادی مرکزی	۳۳۲	خاستگاه کلان میدان قدرت
				۳۳۲	تحقیقی در مورد انقلاب فرانسه
		کلاس ۷ مارس ۱۹۹۱			
		۳۴۰-۳۶۱			
۳۴۹	دیدگاه دولتی و جمع بندی	۳۴۰		۳۴۹	وحدت بازار در کالاهای نمادین
۳۵۳	تمرکز سرمایه فرهنگی و ساختار ملی	۳۴۴		۳۵۳	مقایسه بین میدان مذهبی و میدان فرهنگی
۳۵۵	«اشرافیت طبیعت» و اشرافیت دولت	۳۴۷		۳۵۵	
		سخنرانی ۱۴ مارس ۱۹۹۱			
		۳۶۲-۳۷۹			
۳۶۹	سقوط در میدان روشنفکری	۳۶۲	وحدت بازار در کالاهای نمادین	۳۶۹	
۳۷۴	چهره دوگانه دولت: تسلط و ادغام	۳۶۵	مقایسه بین میدان مذهبی و میدان فرهنگی	۳۷۴	
	اصل خاک و اصل خون	۳۶۷			
		سخنرانی ۳ اکتبر ۱۹۹۱			
		۳۸۰-۳۹۹			
۳۹۴	الگوی برای تحولات دولت دودمانی	۳۸۰	«خانه پادشاه»	۳۹۴	انگاره راهبردهای بازتولید
۳۹۷	انگاره نظام راهبردهای بازتولید	۳۸۲	منطق حقوقی و منطق کاربردی دولت دودمانی	۳۹۷	اهداف سخنرانی آینده
۳۹۹	دولت دودمانی در پرتو راهبردهای بازتولید	۳۸۸		۳۹۹	
		۳۹۰			
		سخنرانی ۱۰ اکتبر ۱۹۹۱			
		۴۰۰-۴۱۸			
۴۱۲	مدل "خانه" در مقابل غایت‌باوری تاریخی	۴۰۰	تناقضات دولت دودمانی	۴۱۲	
۴۱۵	مسائل مربوط به تحقیق تاریخی در باب دولت	۴۰۸	یک ساختار سه پاره	۴۱۵	
		سخنرانی ۲۴ اکتبر ۱۹۹۱			
		۴۱۹-۴۳۵			
۴۲۷	چکیده‌ای از منطق دوره	۴۱۹	نقش حقوق دانان در فرآیند ساخت دولت	۴۲۷	بازتولید خانوادگی و بازتولید دولتی
۴۳۱	بازتولید خانوادگی و بازتولید دولتی	۴۲۰	تمایز قدرت و فساد ساختاری: مدلی اقتصادی	۴۳۱	گریزی به تاریخچه تفکر سیاسی
		۴۲۴			
		سخنرانی ۷ نوامبر ۱۹۹۱			
		۴۳۶-۴۵۱			
۴۴۸	رفتاری‌های ارتباط در علم اجتماعی	۴۳۶	خاستگاه فضای بوروکراتیک و ابداع عمومی	۴۴۸	
	نمونه فساد نهادینه شده در چین	۴۳۹			
		سخنرانی ۱۴ نوامبر ۱۹۹۱			
		۴۵۲-۴۶۵			
۴۵۹	ساخت جمهوری و ساخت ملت	۴۵۲	کاربرد مَهرهای سلطنتی: زنجیره ضمانت‌ها	۴۵۹	
	شکل‌گیری عمومی	۴۵۴			
		سخنرانی ۲۱ نوامبر ۱۹۹۱			
		۴۶۶-۴۸۵			
۴۷۵	تقابل عمومی/خصوصی	۴۶۶	اصل دودمانی در مقابل اصل حقوقی	۴۷۵	
۴۷۹	استحاله خصوصی به عمومی	۴۶۸	انحراف متدولوژیک	۴۷۹	
۴۸۱	خاستگاه کلان میدان قدرت	۴۷۰	کشمکش‌های قضایی	۴۸۱	
۴۸۳	تحقیقی در مورد انقلاب فرانسه	۴۷۳	سه تناقض حقوق دانان	۴۸۳	

سخنرانی ۲۸ نوامبر ۱۹۹۱
۴۸۶-۵۰۴

۴۸۶	سرمایه قضایی به عنوان سرمایه زبانی	تاریخ به عنوان هدف کشمکش‌ها
۴۸۸	حقوقدانان با کلیسا روبرو می‌شوند	میدان قضایی: رویکردی تاریخی
۴۹۳	اصلاح‌گری، بانسینسم و حقوق‌گرایی	کارها و کارگزارها
۴۹۴	عمومی: واقعیتی که مدام متولد می‌شود	دولت به مثابه داستان حقوقی

سخنرانی ۵ دسامبر ۱۹۹۱
۵۰۵-۵۲۱

۵۰۵	دولت و ملت	نظریات سیاسی و دولت
۵۰۸	دولت به مثابه «مذهب مدنی»	منفعت در بی‌طرفی
۵۱۰	ملی‌گرایی و شهروندی	حقوق دانان و امر همگانی
۵۱۲	کشمکش‌ها در مناظره سیاسی	مسئله (اشتباه) انقلاب فرانسه

سخنرانی ۱۲ دسامبر ۱۹۹۱
۵۲۲-۵۴۱

۵۲۲	اهلی کردن تحت سلطه‌ها	ساخت فضای سیاسی: بازی پارلمانی
۵۲۴	بعد نظری ساخت دولت	تلویزیون در بازی سیاسی جدید
۵۲۵	پرسش‌هایی برای یک نتیجه‌گیری	از دولت کاغذی تا دولت واقعی

واژه‌نامه
فهرست نام‌ها

مقدمه دکتر عباس منوچهری

پیر بوردیو^۱ ۲۰۰۲-۱۹۳۰ فرزندى از یک خانواده روستایی با شغل کارگری در جنوب فرانسه بود که برخلاف روند غالب در جامعه فرنسه توانست با تشویق پدر، به تحصیلات عالی برسد. او با پذیرفته شدن در مدرسه عالی پاریس^۲ با نظارت آلتوسر فیلسوف ساختارگرای مارکسیست مدرک دکترای خود را گرفت. پس از دو سال تدریس در یک دبیرستان، به الجزایر رفت و در آن جا نیز دو سال تدریس و پژوهش کرد و در این دو سال با مشاهدات خود از جامعه الجزایر و سپس نوشتن کتاب جامعه‌شناسی الجزایر^۳ و نظریه کنش در دهه ۶۰ توجهات به سوی او جلب شد. ابتدا در مدرسه عملی مطالعات عالی^۴ تدریس کرد و در دهه ۸۰ میلادی به مدیریت دپارتمان جامعه‌شناسی در کالج فرانسه^۵ رسید.

در سال ۱۹۷۵ مجله‌ای میان رشته‌ای به نام انجام پژوهش در علوم اجتماعی^۶ تأسیس کرد و تا پایان عمر سرپرست آن بود. بوردیو یکی از تأثیرگذارترین جامعه‌شناسان عصر حاضر است که آثارش به زبانهای متعدد ترجمه شده و خودش در دانشگاه‌های اروپا و آمریکا و نیز ژاپن تدریس کرده است.

بوردیو جامعه‌شناسی را «ورزش مبارزه» می‌نامد و به جهت نوع اندیشه‌اش در حوزه

1. Pierre Bourdieu.
2. École Normale supérieure.
3. Sociologie de l'Algerie (The sociology of Algeria).
4. Ecole Pratique des Hautes.
5. collège de France.
6. Actes de la Recherche en sciences sociales.

الخ). بعضی از عبارات مبهم یا ساختارهای نامفهوم تصحیح شده‌اند. هنگامی که جملات معترضه در میان موضوع اصلی بحث مطرح شده، بین خطوط تیره قرار گرفته‌اند؛ در صورتی که موجب گسستگی معنایی در زنجیره استدلالی بحث باشند داخل پرانتز نوشته شده‌اند و زمانی که این جملات بیش از حد بلند باشند، موضوع یک بخش کاملاً مجزا شده‌اند. قطع‌بندی بخش به بخش و پاراگراف‌بندی، تیرهای میانی، علائم سجاوندی، یادداشتهای مشخص‌کننده‌ی کتب مرجع و ارجاعات از طرف گردآوردندگان اثر است، همچنان که فهرست موضوعی و مفهومی کتاب. ارجاعات کتابخانه‌ای که به شکل پانویس ارائه شده‌اند کتابهای پ. بوردیو هستند، و در صورتی که اطلاعاتشان کافی نبوده، کامل شده‌اند. بعضی از این پانویس‌ها به منظور ارتقاء فهم مطلب اضافه شده‌اند: توضیحات، ارجاعات، نکات ضمنی یا مستقیم از متونی که در راستای موضوع بحث هستند. خواننده می‌تواند در مؤخره‌ی کتاب به فهرست مقالات، آثار و اسنادی که بحثهای پ. بوردیو در طول کلاسهایش بر پایه‌ی مفاهیم آنها استوار است و بعد از یادداشتهای و فیش‌های متعدد کنفرانسهای بازیابی و بازسازی شده‌اند، دسترسی داشته باشد.

بخشی از مطالب این کنفرانسها اصلاح شده و خارج از چهارچوب این جلسات توسط خود پ. بوردیو در قالب مقالات یا فصلهای آثارش منتشر شده‌اند. که این مطالب به فراخور متن معرفی و خاطر نشان خواهند شد. مجموعه‌ی این کلاس‌ها در چکیده‌هایی در مجله‌ی سالانه‌ی کالج فرانسه منتشر شده است.

برای شروع انتشار مباحث کلاسهای کالج فرانسه سه سال از کلاسهایی که درباره‌ی دولت بوده‌اند انتخاب شده‌اند، چون همانطور که در «وضعیت کلاسها»، در انتهای جلد حاضر خواهید دید، این بحث شامل بخشی تکراری اما کمتر دیده شده در ساختار جامعه‌شناسی بوردیو است. کتابهای دیگر مجموعه‌ی کامل کلاسها را در سالهای پیش رو و با مفاهیم مستقل تکمیل خواهند کرد.

کلاس ۱۸ ژانویه ۱۹۹۰

یک مفهوم غیر قابل تصوّر. - دولت به مثابه منطقه‌ای بی‌طرف. - سنت مارکسیستی. - سالشمار و ساختار زمانمندی. - دسته‌بندی‌های دولتی. - اقدامات دولتی. - معامله خانه شخصی و دولت. - «کمیسیون بار» بر روی مسکن

یک مفهوم غیر قابل تصوّر

وقتی از مطالعه‌ی دولت صحبت می‌کنیم، بیش از هر زمان دیگر باید از عقاید همسو با دورکیم^۱، ایده‌های اخذ شده از آن و جامعه‌شناسی خودانگیخته پرهیز کنیم. در چکیده‌ی تحلیلیها در کلاسهای سالهای پیش، به خصوص تحلیل تاریخی روابط بین جامعه‌شناسی و دولت، عنوان کردم که ما خود این خطر را می‌پذیریم که به دولت تفکر دولتی را اطلاق کنیم و بر این نکته پافشاری کرده‌ام که تفکر ما - ساختارهای یکسانی از آگاهی که از طریق آنها جهان اجتماعی و این مفهوم خاص را، که دولت باشد، می‌سازیم - شانس زیادی دارد که محصول دولت بشود. هر بار که به یک مفهوم جدید می‌پردازم، به خاطر یک بازتاب روشمند، یک نتیجه‌ی حرفه‌ای، کاری که انجام می‌دهم به نظرم کاملاً توجیه شده می‌آید، این را هم گفته‌ام که هرچقدر بیشتر در کارم درباره‌ی دولت پیش می‌روم، بیشتر متقاعد می‌شود که اگر ما یک مشکل اساسی برای اندیشیدن درباره‌ی این مفهوم داشته باشیم، آن مشکل بی‌شک این است که این مفهوم - تأکید می‌کنم - تقریباً غیر قابل

۱. «امیل دورکیم» فیلسوف شهیر قرن نوزده فرانسه. (م).

تصوّر است. اگر این قدر برای ما آسان است که درباره این مفهوم چیزی بگوییم دقیقاً به این خاطر است که از طریق آنچه مطالعه کرده‌ایم توانسته‌ایم به این مفهوم نفوذ کنیم. من سعی کرده‌ام فضای دولتی، و دنیای عملکرد دولتی را به عنوان محیطی که ارزشهای بی‌طرفانه و بی‌غرض به رسمیت شناخته شده است، و جایی که تا حدی کارگزارانش میل به بی‌طرفی دارند، بررسی کنم.^۱

این دو مضمون [فضای دولتی و بی‌طرفی] بی‌نهایت مهم هستند. به این خاطر که تصوّر می‌کنم این دو مفهوم به ما نشان می‌دهند پیش از آنکه به یک تفکر صحیح برسیم - هر چقدر که ممکن باشد -، باید زنجیره‌ای از حائل‌ها، بازنمایی‌ها، تصویر دولت - تا جایی که وجود دارد - به عنوان یک منشاء تولیدی، و همچنین بازنمایی قانونی جهان اجتماعی را پس بزنیم. اگر قرار باشد که تعریفی موقتی از آنچه «دولت» می‌خوانیم ارائه بدهم، خواهم گفت بخشی از میدان قدرت است، که می‌توانیم آن را «حوزه اجرایی» یا «حوزه عملکرد عمومی» نیز بنامیم. این بخش که مشخصاً وقتی به طور کلی درباره دولت صحبت می‌کنیم به آن اشاره داریم، با مالکیت قانونی امتیاز اعمال خشونت فیزیکی و نمادین تعریف می‌شود. چند سال پیش^۲، من به تعریف مشهور ماکس وبر^۳ که دولت را «صاحب امتیاز اعمال خشونت قانونی»^۴ خوانده بود، یک بخش اضافه کردم: «صاحب امتیاز اعمال خشونت فیزیکی و نمادین»؛ حتی در جایی که انحصار اعمال خشونت نمادین خودش شرط مالکیت انحصار اعمال خشونت فیزیکی است می‌توانیم بگوییم: «صاحب

۱. مضمون بی‌طرفی در کلاسهای سالهای پیش (۱۹۸۸-۱۹۸۹) مطرح شده است و همچنین در «آیا یک فعل بی‌طرف امکان‌پذیر است؟»، در منطق کاربردی. درباره نظریه عمل، پاریس، ۱۹۹۴، ص. ۱۴۷-۱۷۳؛ همچنین نگاه کنید به پیر بوردیو، «جاذبه جامعه‌شناسی»، در مسائل مقرر، پاریس، مینویست، ۱۹۸۷، ص. ۱۲۴-۱۳۱

۲. پیر بوردیو، «درباره حکومت نمادین»، سالنامه، ۳، می-ژوئن ۱۹۷۷، ص. ۴۰۵-۴۱۱؛ همچنین نگاه کنید به زبان و قدرت نمادین، پاریس، سویل، ۲۰۰۱، ص. ۲۰۱-۲۱۱

3. Max Weber

۴. ماکس وبر، اقتصاد و جامعه، ترجمه جولیان فروند، پاریس، پلون، ۱۹۷۱، ص. ۵۷-۵۹، تجدید چاپ. «پاکت»، ۱۹۹۵، ص. ۹۶-۱۰۰، و عالم و سیاست، ترجمه جولیان فروند، پاریس، یو جی ای، [۱۹۶۳/۱۰/۱۸] ۱۹۵۹، ص. ۲۹

امتیاز اعمال خشونت نمادین قانونی». به عبارت دیگر این تعریف، به گمان من، بر پایه تعریف وبری بنیان شده است. اما این مفهوم هنوز انتزاعی است، مخصوصاً اگر پیرنگی که در آن مسئله دولت را شرح داده‌ام، نداشته باشید. اینها تعاریفی موقتی هستند برای اینکه تلاش کنیم بر مبنای آنچه گفتم دست‌کم تعریفی ابتدایی ارائه دهیم، چون حرف زدن از چیزی بدون تعیین این که اصلاً می‌خواهیم درباره چه صحبت کنیم، کار بسیار دشواری است. اینها تعاریفی هستند که صرفاً برای این طراحی شده‌اند که قابل تصحیح و بازبینی باشند.

دولت به مثابه منطقه‌ای بی‌طرف

دولت را می‌توان به عنوان یک اصل ارتودکسی تعریف کرد، اصلی پنهان که تنها هنگام اظهار سیاستهای عمومی نمودار می‌شود، و در عین حال در قوانین فیزیکی نیز، به عنوان مفهومی متضاد با آشوب، هرج و مرج، و جنگ شهری پذیرفته شده است. اصلی پنهان و قابل دریافت در اظهارات سیاستهای عمومی که در عین حال در معنای عینی و نمادین آن نیز پذیرفته شده است. دورکیم در کتاب اشکال بنیانی حیات دینی، میان تکامل اجتماعی منطقی و تکامل اجتماعی اخلاقی تمایز قائل می‌شود.^۱ دولت، در معنای عام خود، اساس تکامل اجتماعی منطقی و اخلاقی جهان اجتماعی است. تکامل اجتماعی منطقی، در معناشناسی دورکیم، شامل این اصل است که مسئولین جهان اجتماعی باید برداشتهای منطقی یکسان داشته باشند. توافقی بی‌واسطه که میان مردمی با دسته‌بندی‌های فکری، ادراکی و ساختاری یکسان برقرار شده است. تکامل اجتماعی اخلاقی، به معنای توافق بر سر مجموعه‌ای از ارزشهای مشخص است. در تفسیر آراء دورکیم، همیشه بر روی تکامل اجتماعی اخلاقی تأکید شده است اما در این تفاسیر، آنچه به نظر من پایه و اساس این تکامل است، یعنی تکامل اجتماعی منطقی، نادیده

۱. امیل دورکیم، اشکال بنیانی حیات دینی، پاریس، نشر پی یو اف، ۱۹۶۰ [۱۹۱۲]. تجدید چاپ. «ارابه»، ۱۹۹۴، ص. ۲۴